

Terugblikken: Nederlandse non-fictiefilms van rond 1900 (II)

Vorig jaar (TMG 2010-1) publiceerde Ivo Blom het eerst deel van zijn onderzoek naar een unieke verzameling Nederlandse non-fictiefilms van rond 1900. Daarin ging hij in op opnames van de Dam uit 1900 en contextualiseerde die via de activiteiten van Nöggerath, Urban en Warwick. Dit jaar publiceren we het tweede deel van zijn tekst. Daarin onderzoekt Blom niet alleen opnames van koningin Wilhelmina, van Paul Krüger en zijn Boerengeneraals en van Utrecht en Rotterdam, maar ook kijkt hij naar het Second Life van deze films bij het Nederlandsch Centraal Filmarchief en naar de schenker van het materiaal. Blom ontdekte dat een deel van de – en mogelijk meerdere – opnames in opdracht van Anton Nöggerath senior zijn gemaakt.

Koningin Wilhelmina ‘in functie’ (1900-1902)

Binnen het corpus films van het Nederlandsch Centraal Filmarchief (NCF) vallen de opnames met het koninklijk huis op. Van een van de vier kunnen we met zekerheid vaststellen dat het om een opname van Nöggerath gaat, namelijk HUWELIJK VAN HET KONINKLIJK ECHTPAAR OP 7 FEBRUARI 1901. OPNAMEN VAN DE RIJTOER. Die opname werd namelijk ook internationaal gedistribueerd, in Engeland via Warwick, in Duitsland mogelijk door Nöggerath zelf.¹ Van de andere opnames van de opening van de Staten-Generaal en de aankomst van het koninklijk paar in Den Haag kunnen we sterk vermoeden dat het om opnames van Nöggerath gaat. Van één opname, de tewaterlating van de Koningin Regentes is het onduidelijk.

* Ivo Blom is universitair docent Algemene Cultuurwetenschappen aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij ook de master Comparative Arts and Media Studies leidt. Na zijn studie kunstgeschiedenis in Utrecht en Leiden en zijn werk in het filmarchief in het Filmmuseum, promoveerde hij in 2000 aan de UvA. Zijn handelseditie *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade* (2003) werd een veelbesproken boek. Hij was ook coredacteur van drie TMG-nummers ('Games', 2, 2004; 'Cinema in Context', 2, 2006; mengelnummer, 1, 2010). Ivo Blom publiceert regelmatig in binnen- en buitenland en is gespecialiseerd in vroege film, Italiaanse film, film en visuele cultuur, en bioscoopcultuur. Blom is gastdocent geweest bij de Universiteit van Siena (2006-2008) en het Nederlands Instituut te Rome (2007, 2010) en heeft internationale symposia en workshops georganiseerd over biopics van kunstenaars (2004), divafilms (2004), Luchino Visconti (2006) en intermedialiteit (2009). Voor meer informatie en publicaties, zie www.ivoblom.nl.

Tewaterlating Koningin Regentes

De oudste van deze opnames is HET TE WATER LATEN VAN DE KRUISER KONINGIN REGENTES OP DE MARINEWERF (25 APRIL 1900). In het *Nieuws van de Dag* van 26 april 1900 werd onder de kop 'Een spoedstuk in Flora' het volgende over deze film opgemerkt:

'Gisteren, tusschen tweeën en half drie in de middag passeerde de koninklijke stoet de Kattenburgerbrug, gaande naar 's landswerf voor het afloopen van het oorlogsschip. De heer Nöggerath, directeur van het specialiteiten-theater: Flora, had zich met den heer Boedels in de buurt opgesteld om photographieën voor de bioscoop op te nemen. In één minuut werden 1160 genomen. Na de opnemingen maakte de heer Nöggerath alles gereed voor vertooning, en gisteravond reeds te kwart voor elf deed de heer Nöggerath die in zijn theater vertoonen. Men ziet rechts het Kattenburgerplein en links een stuk van het magazijn der marine, een bereden politie-agent er voor. Dan komen al de rijtuigen aanrijden, eindelijk dat der koninginnen, waarin vooral H.M. Koningin Wilhelmina, vriendelijk buigend, duidelijk uitkomt; dan nog meer rijtuigen, en ten leste het escorte. De muziek speelde bij dit nummer: 'In naam van Oranje doe open de poort'. Het publiek geraakte in groote geestdrift en sloeg aan het hoera-roepen, alsof zij de koninginnen werkelijk zagen. 't Is wel snel!. Nog geen 9 uur na het bezoek aan 's lands werf zag men alles reeds vertoonen in Flora. De heer Nöggerath is wel in (?) van zijn tijd!'²

Nöggerath was blijkbaar in staat steeds razendsnel zijn films te ontwikkelen dankzij het bezit van een eigen ontwikkellaboratorium en vervolgens in zijn Flora-theater en in het Circus-Variété in Rotterdam te vertonen.³ De – tot nog toe ongeïdentificeerde – film van het NCF van de Koningin Regentes laat echter een geheel ander tafereel zien dan de beschrijving in de krant, namelijk de werkelijke tewaterlating van het pantserschip, gefilmd van flinke afstand.⁴ Het standpunt laat wel goed de beweging van het schip zien, maar negeert de zeelieden aan dek evenals het publiek en de hoge gasten. Biographs LAUNCH OF THE OCEANIC (1901) laat wat dat betreft een gunstiger perspectief zien. De camera staat daar diagonaalsgewijs opgesteld zodat een zo groot mogelijke dieptewerking wordt gesuggereerd, terwijl we ook goed de reacties van het omstaande publiek zien.⁵ Een ansichtkaart van de Nederlandse tewaterlating van uitg. N.J. Boon (Amsterdam) hanteert nagenoeg eenzelfde perspectief.⁶

In de Nederlandse film schuift het schip van rechts naar links het water in en wordt met een schokkerige *pan* naar links door de cameraman gevolgd – *pannen* was in de beginjaren van de film nog moeilijk, goede draaikoppen waren namelijk nog nauwelijks voorradig.⁷ Op de achtergrond zien we de gebouwen van de werven en een schoorsteenpijp. We zien eerst een opname van het schip, wachtend op de start. Nederlandse vlaggen wapperen op het dek. Daarna heeft de cameraman even zijn

Uitg. N. J. Boon, Amsterdam.

Bezoek van H. M. Koningin WILHELMINA te AMSTERDAM April 1900.
 Het van stapelloopen van den „Koningin Regentes”

Tewaterlating van pantserschip ‘H.M. Koningin-Regentes’, Amsterdam 1900

Bron: collectie Ivo Blom

camera dichtgezet. De opname vervolgt dan vanuit precies hetzelfde standpunt met de registratie van de tewaterlating. Terwijl het schip naar voren schuift en wiebelt, staan er toch diverse mensen bovenop het dek. Het schip mindert vaart als de linkeroverzijde van het water verdacht dichtbij is gekomen.⁸

De tewaterlating was het hoofdonderdeel van de eerste dag van het jaarlijkse bezoek van de twee koninginnen.⁹ Het strakke programma van de vorstinnen zou wel eens een rol kunnen hebben gespeeld bij het nog niet af zijn van het gelanceerde schip. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* schreef: ‘De plechtigheid werd begunstigd door allerliefst weder. Het luchtig paviljoen in enkele dagen door de werklieden der werf sierlijk opgebouwd, gedekt met een hemel van goudgele stof, de Koninginnen een beschaduwde plekje.’ Rond twaalf uur stroomden honderden genodigden de hoofdepoort van de werf aan de Kattenburgerstraat binnen. Zodra de koninginnen het paviljoen betraden, werden de stutten weggenomen en sprak de minister van Marine jhr. Roëll tot de vorstelijke gasten. Daarop doopte Emma ‘haar schip’ door met een zilveren bijl de laatste band door te slaan waarmee het schip vastlag en zei: ‘Ik geef dit schip in Gods hand. Moge het veilig zijn op de wateren. Moge het voorspoedig en gelukkig zijn bij de volvoering zijner taak en steeds der Nederlandsche zeemacht ter eere zijn.’ Meteen daarna gleed het schip de kade af: ‘Aan het einde in zijn vaart gestremd, wiegde het zich en danste voor het eerst op de baren. Voorspoediger kon het niet.’¹⁰

H.M. KONINGIN WILHELMINA OP WEG NAAR DE PLECHTIGE OPENING VAN DE STATEN GENERAAL werd op 18 september 1900 gefilmd en was twee dagen later te zien in het Circus-Variété in Rotterdam. Het is evenwel niet duidelijk of de kopie van het NCF deze titel betreft, want ook in 1901 en 1902 werd de opening van de Staten Generaal verfilmd. Eigenlijk betreft het hier niet de feitelijke zitting van de Eerste en Tweede Kamer waarbij de vorstin de troonrede uitspreekt en waar destijds niet gefilmd mocht worden,¹¹ maar de koninklijke stoet van Paleis Noordeinde naar de Ridderzaal van het Binnenhof in Den Haag. Volgens het NCF betrof het een opname van 17 september 1901. Bruins identificeert de opname van 1901 met zekerheid als een film van Nöggerath; die van 1900 als mogelijk een opname van hem.¹² Het *Nieuws van de Dag* van 18 september 1901 merkte over de opname van dat jaar op: 'Heden, dinsdagavond, wordt alreeds in het specialiteiten-theater Flora, alhier, en in dat van Pfläging [Circus-Variété], te Rotterdam, vertoond: - HET BEZOEK DER KONINGIN AAN ROTTERDAM en misschien ook: - DE OPENING VAN DE BEIDE KAMERS DER STATEN-GENERAAL DOOR H.M. KONINGIN WILHELMINA. De biographische opname is weder door beide theaters van den Heer Nöggerath.'¹³ Wat betreft de versie van 1902 wordt in het *Algemeen Handelsblad* van 30 september 1902 bij de titels die bij Carré werden vertoond onder meer 'OPENING DER STATEN-GENERAAL TE 'S-HAGE' genoemd.¹⁴ Blijkbaar liet Nöggerath zijn opnames inmiddels ook bij rivaal Carré zien, toen Biograph in Nederland niet meer zo actief was; het Nederlandse filiaal van Biograph werd in 1902 failliet verklaard.

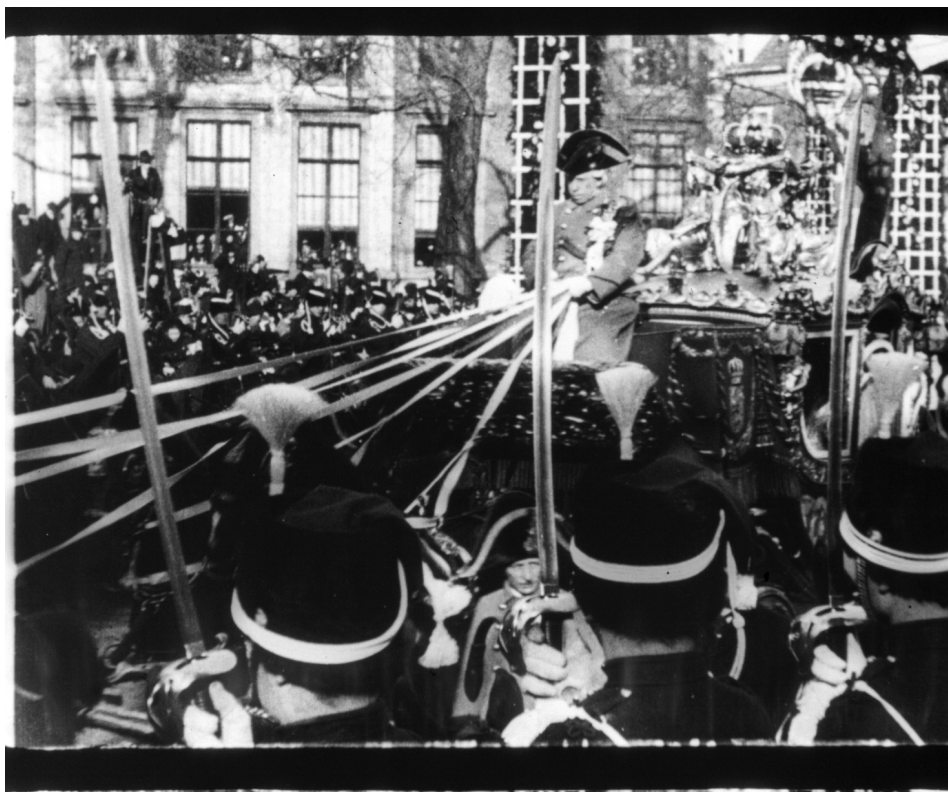
Wat we zien is een opname, vanuit een hoog standpunt (een raam?) op het Binnenhof, van een lange stoet koetsen en cavaleristen die van rechts naar links lateraal de poort van het Binnenhof passeren, terwijl de menigte een haag vormt rondom de weg die de koetsen gaan. Het regent, sommige mensen houden een paraplu omhoog. Duidelijk is te zien hoe de koetsiers en de huzaren moeite hebben om hun paarden in bedwang te houden. Dat ze in de stoet allemaal op een kluitje zitten, onder een laag poortje door moeten en dan ook nog eens toeschouwers erg dichtbij hebben staan, zal het hen niet gemakkelijk gemaakt hebben. Op de achtergrond zien we straatjongens op een stapel bouwmaterialen zitten; blijkbaar was men aan het verbouwen op het Binnenhof. Iedereen wacht met spanning op de laatste koets waar de koningin in zit; als die langs komt zwaait en juicht het publiek. Nadat de koets met de koningin is gepasseerd – niet de Gouden Koets maar, zoals tot 1912 gebruikelijk was, de Glazen Koets met de kroon op het dak – rennen sommigen achter die koets aan en anderen druipen af: ze hebben heel even De Koningin gezien. Dat er daarna nog cavaleristen volgen is onbelangrijk. Verschillende kinderen lopen als hekkensluiters achter de cavalerie aan.

Verloving en huwelijk van koningin Wilhelmina (1900-1901)

De derde film betreft die van koningin Wilhelmina en haar verloofde, hertog Hendrik van Mecklenburg Schwerin: INTOCHT VAN HERTOG HENDRIK VAN MECKLENBURG EN H.M. DE KONINGIN AAN HET STAATSSPOOR. We zien een serie rijtuigen weggrijden van wat het station aan de Rijnstraat in Den Haag moet zijn, maar het bordes, de

elegante lantaarn en het gebrek aan gewone reizigers zouden kunnen wijzen op een apart deel van het station waar het gewone volk niet komt. We zien eerst flitsen van een koets die van rechts naar links wegrijdt (zoals het in de filmische code hoort). Dan wordt die code echter omgedraaid bij de koets van Wilhelmina en Hendrik. Na een hard cut (verspringing in de tijd) zien we een koets met de kop naar rechts gedraaid klaarstaan. Wilhelmina arriveert met een boeket, samen met Hendrik. Hendrik laat haar voorgaan, terwijl ze instapt en knikt naar toeschouwers rechts buiten beeld (niet naar de camera). Hij lijkt naast haar te willen gaan zitten maar zij laat koningin Emma (ook met een boeket), naast haar zitten, zodat de dames niet achteruit hoeven te rijden en hij tegenover zijn verloofde moet gaan zitten. Vandaar dat wij alleen zijn hoofd van voren zien. Wilhelmina blijft rondknikken en zegt wat tegen Hendrik (vermoedelijk iets als: Du sollst das Volk grüssen, Heinrich), die daarop meteen ook saluëert naar het publiek (naar de camera) terwijl de koets wegrijdt. De koets maakt echter buiten beeld een draai en komt dan midvoor weer van rechts naar links door het beeld rijden. De volgende koetsen arriveren van rechts bij het station en rijden links het beeld uit. Bij de eerstvolgende koets gaat er meteen wat fout. Als de dames willen instappen, schiet de koets naar voren en onelegant wordt nummer drie op haar plaats neer gekwakt. De dames kunnen er gelukkig om lachen. We zien in de volgende koets onder meer twee Duitse officieren met Stahlhelmen – broers van Hendrik? – instappen en hun hoofden zien we ook, omdat ze op de achterste bank plaatsnemen. Tussendoor lopen verschillende mannen door het beeld. Als een laatste koets wegrijdt, komt een deftige heer in burger gewichtig doend door het beeld lopen. Hij krijgt eerst links buiten beeld een seintje, knikt twee keer, loopt dan op de camera af, mogelijk om het filmen te stoppen – inderdaad breekt dan de opname af. Vermoedelijk is dit de commissaris van de Haagse politie F.A.P. Dietz. Op de kluiskaart van het NCF staat namelijk vermeld ‘Duidelijk is te zien wijlen Commissaris van Politie Dietz’.¹⁵

Koningin-moeder Emma had ervoor gezorgd dat Wilhelmina in Duitsland drie huwelijkskandidaten kon ontmoeten – vanwege de Nederlands hulp aan de verslagen Boeren-president Kruger was een Britse prins uitgesloten. Een kandidaat haakte af, van de andere twee kozen Emma en Wilhelmina Heinrich Von Mecklenburg Schwerin uit. Zodra op 16 oktober 1900 de verloving tussen de koningin en prins bekend werd gemaakt, vertoonde men in Carré de portretten van het paar op het scherm. Zo meldde de *Amsterdamsche Courant* van 18 oktober 1900: ‘[...] doch het vreugdepunt van den avond was het oogenblik van den avond, waarop de portretten van HH.MM. de koningin-regentes, koningin Wilhelmina en haar aanstaande gemaal vertoond werden.’¹⁶ In het *Algemeen Handelsblad* werd opgemerkt: ‘Het slotnummer was als altijd “Le Vélograph”. Als bewijs van bijzondere attentie en activiteit van den heer v. Haarlem [Frits van Haarlem] kunnen we meedeelen dat vertoond werd de beeltenis van prins Hendrik. Het publiek juichte toen zeer enthousiast.’¹⁷ Een dag later werd ook in Flora de beelden van het paar vertoond. Tot dan toe betrof het stilstaande beelden. Nöggerath ging er echter op uit om het paar op bewegend beeld vast te leggen en toog naar Paleis Het Loo.¹⁸ Het resultaat was

Huwelijk van koningin Wilhelmina en prins Hendrik, rijtoer Den Haag (1901)

Bron: Collectie EYE Filminstituut Nederland

enkele dagen later in Carré te zien, aldus het *Handelsblad* : ‘Bij Carré kan men sedert eenige dagen door middel van de velograaf H.M. DE KONINGIN EN Z.H. DEN HERTOG zien terugkeeren van een wandelrit, en voorts de verloofden op Het Loo zien uitrijden in een met vier paarden bespannen rijtuig. Gisteravond werd aan het slot ook reeds vertoond DE INTOCHT IN DEN HAAG, die eerst den vorigen dag had plaats gehad. Dat is kwiek!’ Carré adverteerde voor beide opnames in het *Handelsblad* van 23 oktober.¹⁹ De opnames werden enkele dagen lang in Carré vertoond, want op 2 november meldde het *Handelsblad* nog: ‘[...] en de velograaf, die o.a. het koninklijk bruidspaar laat zien, uitrijdende van Het Loo en zijn intocht houdende te ’s-Gravenhage, groot succes.’²⁰ Met de INTOCHT IN DEN HAAG, ook aangekondigd als H.M. KONINGIN WILHELMINA EN HAREN VERLOOFDE HERTOG HENDRIK VAN MECKLENBURG, werd de hiervoor beschreven opname in Den Haag aan het Staatsspoor bedoeld, die werd opgenomen op 20 oktober 1900. De film was, net als bij Carré, een dag later al in het Rotterdamse theater Casino te zien.

Ten slotte is er de reeds genoemde film HUWELIJK VAN HET KONINKLIJK ECHTPAAR OP 7 FEBRUARI 1901. OPNAMEN VAN DE RIJTOER. We zien hier een lange take van de stoet

van huzaren en koetsen die onder een opgetrokken ereboog van lattenwerk voorbijtrekken. Op de achtergrond is de Haagse Gevangenpoort zichtbaar, de stoet zwenkt naar het Buitenhof.²¹ We zien eerst de Gele Ruiters met getrokken sabel voorbijrijden. Andere huzaren vormen, ook met getrokken sabel, een cordon langs de kant om de toeschouwers tegen te houden; we zien de achterkant van hoofden onderaan in beeld. In de beste Lumière-traditie is de camera diagonaalsgewijs opgesteld om zo veel mogelijk diepte te creëren. Na de huzaren volgt de Glazen Koets met de kroon op het dak, meteen daarna de beroemde Gouden Koets die Wilhelmina van de inwoners van Amsterdam cadeau kreeg. Van de inzittenden is echter nauwelijks wat te zien. Nog meer cavaleristen passeren (geen huzaren) en we zien ook mannen in burger met bolhoed (politie-inspecteurs? veiligheidsagenten?) met de stoet meelopen. Soms wordt de stoet even stilgezet; dan zet de cameraman ook zijn camera even stil. Daarna volgen nog twee koetsen, waarvan de tweede rijker is versierd dan de eerste (koningin Emma?), vervolgens komen nog zes koetsen. Dan een hard cut, waarna we het hoofd van de huzaren zien gebaren naar zijn ondergeschikten dat de stoet ten einde is en zij hun sabel kunnen wegsteken.

Het huwelijk van koningin Wilhelmina en prins Hendrik werd groots aangepakt. De opnames van de feestelijkheden werden niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten gedistribueerd. 'De bioscoop films van het huwelijk van Koningin Wilhelmina zijn door de heele wereld verzonden, een paar dozijn naar Berlijn, Londen, New-York en Melbourne in Australië', schreef het *Nieuws van de Dag* op 16 mei 1901.²² De Britse distributiemaatschappij Warwick Trading Co., die al eerder opnames van Wilhelmina's inhuldiging had gedistribueerd, nam de opnames van de huwelijksplechtigheden in zijn catalogus op. In het supplement van de catalogus van 1901 werden de twee films THE QUEEN OF HOLLAND'S WEDDING AT THE HAGUE (cat.nr. 7300a) en THE QUEEN OF HOLLAND, ACCOMPANIED BY HER HUSBAND, APPEARING ON THE BALCONY (cat.nr. 7302a) vermeld.²³ Ook in Duitsland werden de films als HOCHZEIT DER KÖNIGIN WILHELMINA MIT PRINZ HEINRICH IM HAAG AM 7.2.1901 en KÖNIGIN WILHELMINA MIT IHREM GEMAHLE, IHR EINZUG IN AMSTERDAM AM 5.3.1901 in het vakblad *Der Artist* genoemd.²⁴

In Nederland was Nöggerath vermoedelijk zijn concurrenten voor. In het *Nieuws van de Dag* van 9 februari schreef men over de eerste vertoning in Flora: 'In het theater Flora zijn gisteravond reeds afbeeldingen van DE KONINKLIJKE BRUIDSTOET EN DE HUWELIJKSPLECHTIGHEID in de kerk te s' Gravenhage met de bioscoop vertoond.'²⁵ Ook in Carré werd DE HUWELIJKSPLECHTIGHEDEN vertoond, maar zoals in de krant werd vermeld, betrof het de versie van de American Biograph.²⁶ In Rotterdam werd HUWELIJKSFEESTEN VAN H.M. KONINGIN WILHELMINA EN HERTOG HENDRIK V. MECKLENBURG twee dagen na de opname van 7 februari 1901 in het Circus-Variété in Rotterdam vertoond, maar vermoedelijk was dat de kortere versie van Biograph en niet Nöggeraths versie. De versie van Nöggerath werd als HUWELIJKSPLECHTIGHEID VAN H.M. KONINGIN WILHELMINA EN Z.H. PRINS HENDRIK TE 'S-GRAVENHAGE, ook twee dagen later vertoond, maar dan in Casino, de Rotterdamse concurrent van het Circus-Variété en Nöggeraths vaste afnemer. De opnames van het huwelijk bleven

populair. ‘Ten slotte vertoont de biograaf de Huwelijksfeesten te ’s-Gravenhage’, meldde de *Amsterdamsche Courant* op 20 februari.²⁷ Na enkele dagen werden nieuwe opnames van de huwelijksfeesten vertoond: ‘Natuurlijk is er gezorgd dat de Biograph weer nieuwe snufjes vertoont in zake de Haagsche Huwelijksfeesten’, schreef Asmodée.²⁸ Zelfs op 28 februari adverteerde Carré nog in het *Handelsblad* voor DE HUWELIJSFEESTEN TE ’S-HAGE.²⁹

De Amsterdamse theaters konden wekenlang doorgaan met het vertonen van opnames van het koninklijk paar, want toen koningin Wilhelmina en prins Hendrik van 5 tot en met 9 maart 1901 vanwege hun recente huwelijk Amsterdam aandeden, werd ook dit onmiddellijk op de film vastgelegd:

‘De heer Nöggerath, de directeur van “Flora” in de Amstelstraat, de bekende opnemer van bioscopische kiekjes, is gisteren weer druk in de weer geweest. Op verschillende plaatsen zijn door hem en zijn helpers opnemingen gedaan, en evenals op den avond van de huwelijksplechtigheid in Den Haag werden door hem verschillende momenten door projectiebeelden weergegeven slechts enkele uren nadat zij in werkelijkheid hadden plaats gehad. Zoo zag men gisteravond in “Flora” het vorstelijk echtpaar plaats nemen in het rijtuig aan het station, was men er getuige van, dat den stoet den Dam opreed en juichten de talrijke aanwezigen geestdriftig toe H.M. de Koningin en prins Hendrik op het ogenblik, dat zij op het balkon verschenen. Wat nog sterker is: ook te Rotterdam werden gisteravond reeds dezelfde opnamen van den heer Nöggerath vertoond in Circus Pfläging.’³⁰

Toen Nöggerath in mei 1901 in Schwerin was om opnames te maken van de intocht van de koningin en haar prins-gemaal, mocht hij in de Tonhalle daar filmvoorstellingen geven met de opnames van de huwelijksfeestelijkheden in Den Haag en Amsterdam.

‘De heer Nöggerath, directeur van Flora, is uitgenoodigd in de “Tonhalle” te Schwerin, zelf of door een zijner artiesten met den bioscoop voorstellingen te komen geven van den intocht van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik der Nederlanden te Schwerin en van al de feesten, in- en optochten te ’s-Gravenhage en te Amsterdam bij het huwelijk van Hare Majesteit. Donderdag 16 Mei wordt de eerste vertooning gegeven. De bioscoop zal dan niet alleen het gevraagde vertoonen, maar al wat op het leven van Koningin Wilhelmina betrekking heeft, de feesten bij de inhuldiging niet te vergeten. Voorts: den oorlog in Transvaal, al de helden der Boeren, gezichten uit Amsterdam, een vaart langs de Zaan, de Vlootrevue, het eiland Marken en zijne bewoners.’³¹

Adam Belder schreef in zijn [recente] herinneringen aan het Amsterdamse amusementsleven *Op de vlakte* (1901) over de enthousiaste reacties op de filmbeelden van Wilhelmina en Hendrik in Flora. Daar was men anno 1900 helemaal in de roes van

Krüger en het koningshuis, wat zich niet alleen uitte in zang en sketches die pro-Boeren en anti-Engels waren – zanger en gangmaker Léon Boedels, het factotum van Flora, droeg daar flink aan bij. Blijkbaar werden ook standaard ter afsluiting van de avond filmopnames en portretten (stilstaande beelden) vertoond van het koningspaar en van de andere filmsterren van dat moment, Paul Krüger en zijn generaals. Ook daar werd wild op gereageerd:

‘Terwijl de kelners afrekenen en de jongelui die voor een of andere chanteuse gekomen zijn, langzamerhand weggaan naar huis of naar achter in de zaal, gaat het licht weer aan en komt de cinematograaf. Eerst komen de gewone nummers zoals gewoonlijk “De Schilder en zijn Model”, “De Huwelijksreis”, “De Spoor-trein”, “De Zwemschool”.³² Soms – bij de eerste – een onderdrukt gegiechel, een heel enkele luide schaterlach. Bij het uittrekken der Boeren wordt het “Kent gij dat volk gespeeld”.³³ Dan leeft de zaal vol strijdvuur en wordt het meegeneuried en stampen zij de maat. Daarna een stormachtige ovatie: “Het Uitrijden van de Koningin en Prins Hendrik.”³⁴ Nu volgen de Portretten. Kruger – de zaal een en al enthousiasme ook al hebben zij dat portret avond aan avond anderhalf jaar toegejuicht. Cronjé. de Wet, Botha – ook nog een krachtig applaus ook al is het wat minder dan voor oom Paul. Zijn climax bereikt het applaus als de Koninginnen komen en Prins Hendrik. Dan is het hoerageroep, de toejuiching stormachtig. Dan staat het publiek op en zingt mee het Wilhelmus. Daarna zakt het scherm voorgoed, gaat het licht weer aan en op de melodie van “Bokkie, bokkie, bokkie, bokkie, bè!” half meegezongen overal, dringt het publiek in de koude avondlucht, dankbaar en voldaan. En dat is de directeur ook als hij ’s avonds de kas opmaakt!’³⁵

Overigens werden in 1901 de portretten van de koningin en prins waarschijnlijk eindeloos op het witte doek geprojecteerd, want er trad metaalmoeheid op. In november van hetzelfde jaar verzuchtte men in het *Nieuws van de Dag*: ‘Zou de vertooning van den Biograaf - tegenwoordig: “megalograph”, iets of iemand die personen in levensgrootte maalt - niet kunnen besluiten met zijne vertooningen niet stereotiep te eindigen met beeltenissen van onze Koningin en Prins Hendrik?’³⁶

Paul Krüger (1900-1902)

Gelijktijdig met de verloving en de bruiloft van de koningin en prins was Nederland in de ban van Paul Krüger, de president van Transvaal. Krüger was in Nederland mateloos populair. Op 11 oktober 1899 brak de tweede Boerenoorlog uit. Een jaar later, in oktober 1900, verliet Krüger Zuid-Afrika met het pantserdekschip Gelderland, dat was gestuurd door koningin Wilhelmina, die daarmee de Britse blokkade negeerde. Krügers doel was geld en troepen in het Westen te verzamelen voor de strijd tegen de Britten, maar hoewel iedereen hem gunstig gezind was en hij onder-

weg massa's mensen op de been kreeg, kreeg hij nauwelijks fysieke ondersteuning van de overheid. Krügers reis door Europa werd uitgebreid door de film vastgelegd. Nöggerath reisde speciaal naar Marseille om de nationale volksheld te filmen op het moment dat hij in Europa aan land zou gaan (22 november 1899).³⁷ Ook de American Biograph zorgde voor opnames van Krüger, die in Carré werden vertoond. Vanuit Marseille reisde Krüger naar Parijs waar hij werd ontvangen door president Loubet ... en opnieuw werd gefilmd. Toen Krüger op 1 december naar Duitsland reisde, kreeg hij in Keulen te horen dat de Duitse keizer in Berlijn niet kon ontvangen, waarop hij doorreisde naar Den Haag waar Wilhelmina hem wel ontving op 6 december. Zij was hem en de zaak van de Boeren gunstig gezind, maar haar brieven aan koningin Victoria van Engeland en keizer Wilhelm II leverden niets op, ook al waren ze allemaal familie van elkaar. Bovendien wilde haar eigen Nederlandse regering zich niet branden aan de zaak. Krüger bleef nadien een tijdlang in Nederland wonen, in gehuurde woningen in Hilversum (Villa Casa Cara) en Utrecht (Villa Oranjelust). Het was in Oranjelust dat hij het nieuws kreeg van het Verdrag van Vereeniging (31 mei 1902), waarbij de Boeren hun nederlaag erkenden. Dat jaar kwamen ook zijn verslagen generaals hem opzoeken, die als helden in Nederland werden ontvangen.³⁸

Toen Krüger in december 1900 naar Nederland toekwam, werd hij opnieuw door Nöggerath gefilmd. Diens opnames waren een succes, volgens de pers:

'In Circus Oscar Carré nam de geestdrift toe bij de vertooning van den American Biograph van Kruger's portret. In het specialiteiten-theater Flora heeft de directeur Nöggerath een zeldzaam speedstuk geleverd. Ruim 2 uur 's middags had hij eene fotografische opneming gemaakt van het bezoek van president Kruger aan het Afrikanerhuis op de Joden-Heerengracht en daarna nog van de eere-wacht der Transvalers en Vrijstaters. Onmiddellijk naar zijn atelier gaande, heeft hij de films bereid, zoodat hij reeds gisteravond, ruim 8 uur later, te elf uur, door de bioscoop het bezoek van Paul Kruger, en de eere-wacht der Vrijstaters en Transvalers door de bioscoop kon vertoonen. Ontzaglijk was de geestdrift. Alle aanwezigen vingen aan het Transvaalsche volkslied te zingen en te juichen: "Leve Kruger". De geestdrift nam toe bij de vertooning der beeltenissen van De Wet, president Steijn en oom Paul en zijne vrouw. De heer Leon Boedels heeft misschien nooit zulk een succes gehad als gisteravond met het zingen zijner Transvaalliederen, soms zeer pikant als het de Engelsche betrof. Herhaalde malen moest hij het lied opnieuw zingen.'³⁹

Ook Krügers bezoeken aan Rotterdam en Den Haag in 1901 werden op film vastgelegd. Deze films werden echter niet in de Amsterdamse kranten opgemerkt, dus mogelijk werden ze ook niet in de hoofdstad geprojecteerd. Het Rotterdamse Casino vertoonde op 27 juni 1901 INTOCHT VAN PAUL KRUGER TE ROTTERDAM, op dezelfde dag dat hij gefilmd werd (!).⁴⁰ Circus-Variété wist pas twee dagen later, op 29 juni, PRESIDENT KRÜGER TE ROTTERDAM te vertonen (ook op de 27e gefilmd).

Paul Krüger op het Vredenoordplein te Rotterdam, 26 juni 1901

Bron: Collectie EYE Filminstituut Nederland

Ten slotte vertoonde men in 1902 in Rotterdam de films van de aankomst van de Boerengeneraals De Wet, Botha en De La Reij in Casino (20 augustus 1902) en Circus-Variété (op 20 augustus 1902 *DE DRIE BOERENGENERAALS DE WET, BOTHA EN DE LA REIJ* en op 22 augustus hun aankomst te Rotterdam en Den Haag). De aankomst in Rotterdam werd gefilmd op 20 augustus. Het *Nieuws van de Dag* berichtte op 21 augustus over de vertoning in Amsterdam van de intocht van de Boerengeneraals in Den Haag:

‘De bioscopische afbeeldingen van de aankomst der Boeren-generaals in Den Haag zijn hier werkelijk op den eigen dag nog in Flora voor een overtalrijk publiek vertoond. Zoodra op het doek te lezen kwam: “AANKOMST DER BOERENGENERAALS”, ging er een groote beweging door de zaal en begon het gejuich al bij het spelen van het Transvaalsche volkslied. Dat gejuich werd sterk en geweldig, toen de bioscoop, de ontzaglijke volksmenigte voor het station te ’s-Gravenhage deed zien, heen en weer bewegend als een korenveld. Daar kwamen de Generaals! Zij, er opgewekt uit ziende, stapten in de rijtuigen, moesten handen

geven en drukken en namen de hoeden af voor de groote menigte, waarachter een rijtuig met de dames. Toen: Het vliegen der volksmenigte, de rijtuigen achterna, ontzaglijk! Het publiek gaf door langdurig gejuich over dit nieuwe “spoedstuk” van den Heer Nöggerath van zijn tevredenheid blijk. Met die afbeeldingen moet Amsterdam het vooreerst maar doen; de werkelijkheid zal zich nog lang laten wachten.’⁴¹

De intocht van de Boerengeneraals in Amsterdam zou kort daarop, op 11 september 1902, plaatsvinden en ook deze keer werden de helden op film vastgelegd. In het *Algemeen Handelsblad* van 30 september adverteerde Carré binnen zijn programma’s voor de film AANKOMST DER BOEREN-GENERAALS ALHIER (PALEIS VOOR VOLKSVLIJT).⁴²

Tussen de films van het NCF zien we drie opnames die Krüger en de Boeren betreffen. Allereerst een niet-gelocaliseerde opname, waarbij een uitgelaten groot gezelschap van Nederlandse notabelen en Boerenmilitairen (de Boerengeneraals?) naar rechts een talud afloopt, vermoedelijk richting het water. Mogelijk lag rechts buiten beeld – achter het Centraal Station? – een boot waar Krüger op zat en arriveerde hij daar op dat moment. Een fotograaf holt voor de menigte uit. Vermoedelijk is dit de film AANKOMST PAUL KRÜGER OP 12 DECEMBER 1900. Overigens vond dit op 19 december 1900 plaats.⁴³ Bij de film schreef *Der Artist* op 23 december 1900 dat het om een film van 100 feet ging.⁴⁴

Op een tweede film zien we in vliegende vaart – de film is sommige momenten versneld – cavaleristen voorbij galopperen, terwijl de enorme menigte langs de kant staat te wachten. Aan de overkant houdt iemand een vaandel van een vereniging vast. Een koets met daarin Krüger en de Rotterdamse burgemeester galoppeert langs. De menigte juicht. Achter de koets galopperen de Boeren-militairen aan. Op de achtergrond is een tapperij zichtbaar, mogelijk ook de naam ervan. Dit is vermoedelijk de film PAUL KRÜGER OP HET VREDENOORDPLEIN (26 JUNI 1901).⁴⁵ De koets stopt even. Mensen die al klaar stonden, stormen naar voren met bloemen.

Ongetwijfeld wist de cameraman dit en kon zo zijn kans waarnemen. Krüger neemt zijn hoed af, kinderen klimmen op de koets, en Krüger krijgt een boeket aangeboden. De burgemeester is duidelijk herkenbaar aan zijn ambtsketen. We zien links half in beeld op de voorgrond een man die een lintje draagt en met veel pathos een koor staat te dirigeren. De koets rijdt verder. Cut. De dirigent kijkt trots de stoet na. Witte duiven worden opgelaten. Cut. De menigte verspreidt zich nadat de stoet voorbij is gegaloppeerd. Bekend is dat tijdens Krügers rijtoer door Rotterdam eerst werd stilgestaan aan het Vredenoordplein, waar de Kralingse Zangvereniging Crescendo te midden van de leden van de wijkvereniging Het Oosten stond opgesteld. Dat moet het gefilmde koor zijn. Voorzitter Wanders speechte en bood een zilveren lauwerkrans aan Krüger aan namens de Vereniging. Namens de kinderen van Het Oosten bood een meisje een erepalm aan.

In de derde film zijn we in Amsterdam, we zien op de achtergrond het Centraal Station. De camera staat dus aan het begin van het Damrak. Een grote menigte staat

te wachten. Daarna volgt een cut en zien we duizenden toeschouwers zich schuifelend weer verspreiden over het Damrak. Veel vaandels van verenigingen worden meegedragen, onder andere van zeeliedenverenigingen. Blijkbaar mist hier het moment suprême tussen het eerste shot en het volgende shot, dat wil zeggen waarin we de Boerengeneraals zien voorbijkomen, want vermoedelijk is dit een opname van de film INTOCHT BOERENGENERAALS (AMSTERDAM [11] SEPTEMBER 1902). Deze beschrijving uit het Duitse blad *Der Artist* van 24 augustus 1902 kan een indruk geven van het ontbrekende shot:

‘Ferne machte Herr Dir. Nöggerath eine Aufnahme von der Ankunft der Burengenerale in Haag (275 Fuss) und Amsterdam (100 Fuss). Diese beide letzten Aufnahmen sind ebenfalls sehr gelungen. Die Burengenerale nebst Frauen und Gefolge sind alle deutlich zu erkennen. Der Wagen worin die Generale stehen, steht während einiger Minuten direkt vor der Camera, sodass man Dewet links im Fond, Botha rechts im Fond und Delarey denselben genau gegenüber direkt vor sich hat.’⁴⁶

In zijn eigen Flora kon Nöggerath de film niet meer vertonen, omdat kort ervoor het theater aan de Amstelstraat was afgebrand. Maar gelukkig opende op 16 september het nieuwe Rembrandttheater aan het Rembrandtplein, dus niet ver van Flora af, waar Nöggerath ook zijn films kon vertonen. Daarnaast werden, als gezegd, zijn films inmiddels ook bij Carré vertoond.

Maasbruggen Rotterdam 1899 en Maskeradefeest 1901

Geoffrey Donaldson vermeldt in zijn artikel ‘Film in Rotterdam. De eerste jaren’ in *Skrien* (1980)⁴⁷ dat de film MAASBRUG in het Rotterdamse Casino werd vertoond op 11 juni 1899, ook al vermeldde het NCF het jaar 1901.⁴⁸ Dat betekent dat dit mogelijk de oudste film van de serie is. We zien een menigte bij een van de ingangen van de bruggen de rijk gedecoreerde brug afkomen of oplopen, of juist geïnteresseerd naar de camera kijken. De brug is frontaal van voor gefilmd, zodat we voetgangers, de paardentram, mannen met handkarren of paard en wagen, fietsers, een agent te paard en dergelijke naar achter of naar voren zien wegllopen. Zo wordt toch diepte gecreëerd in het op het eerste gezicht vrij vlakke tafereel. Voor de camera is het zo’n drukte van belang dat degene die vaart willen maken, daar moeite mee hebben. Iedereen is geïntrigeerd door dat moderne apparaat. En kun je jezelf of je vrienden en familie niet zo ’s avonds op het scherm gaan bekijken? Rechts zien we een deel van de tweede Maasbrug, links huizen langs de Maasoever. Stoomschepen varen onder de bruggen door; we zien hun rookpluimen.

Als je de films van het NCF doorneemt, heb je het idee dat rond 1900 de wereld alleen maar uit lange stoeten en optochten bestond. Als je het vergelijkt met opnames van rond 1900 in andere landen als Duitsland, blijkt dat inderdaad een veel

Maskeradefeest Utrecht, 21 juni 1901

Bron: Collectie EYE Filminstituut Nederland

gefilmd onderwerp, dat nu soms wat eentonig kan overkomen als je niet goed oplet op de details in dergelijke filmpjes en op de context van de films.⁴⁹ Waren het niet de stoeten van Wilhelmina en Krüger, dan waren het wel de lange optochten van de studentencorpora. Zo filmde zowel Nöggerath als de Nederlandsche Biograaf- en Mutoscope Maatschappij in 1900 de LEIDSCHE STUDENTEN-FEESTEN; de versie van Biograph bestaat nu nog. Nöggerath volgde een jaar later met de optocht van de studentenfeesten in Utrecht: MASKERADEFEEST 1901, de oudst bewaard gebleven filmopname van de stad Utrecht en zijn bewoners.⁵⁰ De corpora organiseerden in die jaren ieder vijf jaar een lustrumfeest met vaak optochten met historische thema's.

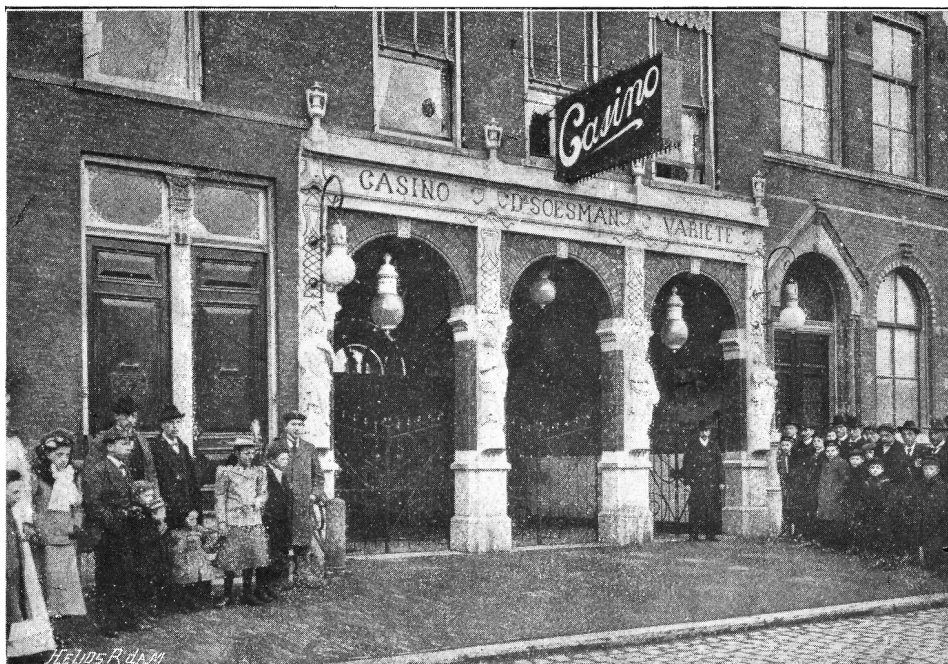
Zou het Utrechtse corps in 1906 een groot feest in het teken van Germanicus organiseren, met zelfs een complete Ben Hur-achtige wagenrace (Nöggerath zou dat ook gefilmd hebben⁵¹), het Maskeradefeest van vijf jaar eerder, op 25 juni 1901, stond in het teken van Jeanne d'Arc, zodat de Maagd van Orléans en de Franse koning Charles VII prominent in de stoet meetrokken.⁵² De *Nieuwe Rotterdamse Courant* meldde op 29 juni 1901, naar aanleiding van de vertoning bij Casino: 'Prachtig gekostumeerde Optocht, voorstellende Intocht Karel VII te Utrecht. Zeldzame schit-

terende kostuums van ca. 400 personen (de geheele optocht). Zij die den optocht te Utrecht niet hebben kunnen zien, mogen dit prachtig schouwspel in Casino niet verzuimen te zien.’⁵³ De bewaard gebleven opname is een lange take van de passerende optocht, waarbij de camera klassiek diagonaalsgewijs is opgesteld, net als bij de opname van de huwelijksstoet van Wilhelmina en Hendrik. Op 29 juni 1901 werd gelijktijdig in Casino en Circus-Variété in Rotterdam de film *LUSTRUMFEESTEN TE UTRECHT* vertoond, maar merkwaardig genoeg werd ook deze film niet in de Amsterdamse pers vermeld.

Second Life: schenking aan en gebruik door het Nederlandsch Centraal Filmarchief

Het is een klein wonder dat de actualiteitenfilms van Nöggerath bewaard zijn gebleven, omdat, als gezegd, op 29 augustus 1902 Flora afbrandde en daarmee ook alle in het pand aanwezige films en filmapparatuur. Flora heropende in december 1903 en kreeg ook weer een studio op het dak maar de films leken definitief verloren. Op 13 oktober 1928 bood ir. Alexander Slingervoet Ramondt, een scheikundig ingenieur en leraar aan het Koninklijk Instituut van de Marine in Den Helder, een partij oude films aan het in 1919 opgerichte Nederlandsch Centraal Filmarchief (NCF) aan.⁵⁴ Het NCF was een organisatie van historisch geïnteresseerden, onder wie enkele beroepshistorici, die Nederlands filmmateriaal wilden bewaren. Doel was ‘de film van heden te bewaren voor het nageslacht, dat daaruit leering en wetenschap kan putten’, zoals een van de oprichters en later secretaris van het NCF, D.S. van Zuiden, opmerkte.⁵⁵ De – brandbare – films werden opgeslagen in een kluis van het Algemeen Rijksarchief. De Rijksarchivaris, prof. mr. Robert Fruin, was conservator van het NCF. De eerste voorzitter was dr. Hendrik Enno van Gelder, directeur van de Dienst Kunst en Wetenschappen van de gemeente Den Haag en de drijvende kracht achter het Haags Gemeentemuseum. Het illustere gezelschap bestond verder uit een bankdirecteur als penningmeester, twee Tweede Kamerleden, een bioscoopdirecteur en de directeur van de Haagse Schoolbioscoop. Het NCF sloot een contract af met de Haagse filmer Willy Mullens en diens firma Haghefilm. Die bracht de negatieven van zijn filmische portretten van Nederlandse steden bij het NCF onder. Als tegenprestatie zou het NCF lokale overheden stimuleren Mullens zijn stedenfilms te laten maken. Concurrerende firma’s als Polygoon waren niet blij met die exclusieve behandeling. Wel deed het NCF ook zaken met de firma Orion.

Drie dagen na de schenking bedankte de secretaris van het NCF Slingervoet Ramondt voor de waardevolle schenking. Men was zich ten volle bewust van de historische waarde van het materiaal. Behalve de films in de huidige compilatie vermeldde de secretaris toen ook de titel *THEETUIN VAN SOESMAN, ROTTERDAM*, maar die ontbreekt nu.⁵⁶ Dat had een interessante film kunnen zijn, want Samuel Soesmans theetuin was onderdeel van zijn Rotterdamse variététheater Casino aan de Coolsingel, waar hij vanaf 1898 ook film vertoonde en waar verschillende van de films van

Casino – Soesmans variététheater te Rotterdam, circa 1900

Bron: collectie Ivo Blom

Slingervoets donatie hebben gedraaid. Soesman liet ook lokale opnames maken die hij bij Casino vertoonde.

In een latere brief van het NCF aan de firma City-Film wordt ook een andere titel genoemd: EEN MARINE-KRUISER OP DE RIVIER (15 meter), maar deze ontbreekt in de brief van 16 oktober en mist ook vandaag de dag nog.⁵⁷ In het blad *Het Lichtbeeld* werd onmiddellijk melding gemaakt van de schenking en werden alle films individueel genoemd:

‘Er schijnen toch nog meer oude films te bestaan dan wij vermoedden. Een aantal, uit historisch oogpunt bijzonder interessante filmnegatieven, werden ons door den Heer Ir. A. Sligerveld [sic] Ramondt, Leeraar aan het Kon. Instituut voor de Marine ten geschenke aangeboden, die wij natuurlijk met de grootste erkentelijkheid hebben aanvaard. Het zijn:

De Dam te Amsterdam, een negatief van 52 Meter lengte. Men ziet hierop nog de oude beurs, het monument genaamd “Naatje” en de paardetrans; uit oogpunt van stedenverandering dus zeer belangrijk, evenals de Maasbrug te Rotterdam, 25 Meter lang en eveneens uit het jaar 1900 of 1901. Aangezien titels ontbreken, is de tijdsbepaling van de opname niet nauwkeurig na te gaan, wanneer deze niet uit een of andere gebeurtenis blijkt. Deze geeft geen moeite met

Dam met Oude Beurs te Amsterdam, 1900

Bron: Collectie EYE Filminstituut Nederland

het 75 M. lange negatief van de Huwelijksstoet van H.M. Koningin Wilhelmina met Prins Hendrik op 7 februari 1901. De aankomst van Paul Krüger te Amsterdam op 19 December 1900 is ongeveer 30 M. lang. Bijzonder aardig is ook de Opening van de Staten-Generaal op 17 September 1901, 45 M. lang. De stoet en het ceremonieel had in die dagen een grootscher aanzien dan thans. Verder zijn nog bij deze goede gave de intocht van Hertog Hendrik als verloofde met H.M. de Koningin, de intocht van de Boeren-generaals te Amsterdam in September 1902, Paul Krüger te Rotterdam op 26 Juni 1901, 30 M. lang, de Lustrumfeesten te Utrecht op 25 Juni 1901, het van stapel lopen van de "Koningin-Regentes" op de Marinewerf te Amsterdam in tegenwoordigheid van H.M. de Koningin, 24 M., en een Marinekruiser op het water. Dus wel een aanwinst voor onze verzameling, waarmede wij ons verheugen mogen. En de vraag rijst bij ons of er bij vele filmverhuurkantoren niet nog vele van dergelijke filmpjes van oude datum aanwezig zijn, die beter bij ons gedeponneerd zouden zijn, dan thans in de een of andere rommelkast of op zolder.⁵⁸

Het Haagse City-Theater aan de Veenestraat was bereid de films een week lang te vertonen, maar aangezien het negatieven betrof die geen normale perforatie bezaten, wendde men zich tot de firma Orion om vertoningkopieën van de films te maken op normaal formaat.⁵⁹ City nam de kopieerkosten voor zijn rekening. Orion maakte ook een tweede kopie, die ze zelf in roulatie wilden brengen, maar aangezien het NCF het materiaal wilde gebruiken ter promotie van het archief, kwam hier onenigheid over. Zoals Orion schreef:

‘Onze afspraak was, dat wij in ruil voor de moeite en kosten verbonden aan het maken van de afdruk, welke geen normale perforatie meer had en verandering van de rondsels der afdrukmaschine eischte, nadat Uw copie in het City-Theater alhier [Den Haag] zou hebben geloopt, de door ons extra vervaardigde extra copie, in exploitatie zouden mogen brengen.’⁶⁰

Het NCF legde in het jaarverslag over 1928 uit wat hun visie over de zaak was:

‘Daar deze negatieven niet vertoond kunnen worden, sloten wij met de Directie van het City Theater een overeenkomst, waarbij wij dit Theater het recht verleenden voor haar kosten dia-positieven voorzien van titels van onze negatieven te doen maken, en deze gedurende een speelweek in het theater te vertoonen. De dia-positieven komen daarna in vollen eigendom aan onze vereeniging. De Directie van de Orionfilmfabriek verzocht ons een zelfde gunst, die wij eveneens verleenden en tevens bleek deze fabriek bereid op dezelfde voorwaarden aan ons gratis nieuwe dia-positieven te schenken, wanneer er bij ons negatiefbezit filmen zouden zijn, die noodig waren overgedrukt te worden en die tevens als object voor den verhuur zouden kunnen dienst doen. Veel kan dit op dit oogenblik niet zijn, ook al daarom niet, omdat wij angstvallig waken, dat de rechten in elke vorm van schenker of bewaargever in alle opzichten geëerbiedigd worden.’⁶¹

Met ‘dia-positieven’ werd overigens geen echte dia’s bedoeld, maar wat we nu een ‘answer print’ zouden noemen, dus wel degelijk een filmkopie. Rond 20 november werden de films bij Orion gekopieerd. De films moeten rond of even na 21 november 1928 in City vertoond zijn, want Slingervoet Ramondt schreef die dag dat hij niet zelf naar de vertoning kon komen, maar graag een uitnodiging wilde voor zijn vriend, jonkheer J.J. Borlee te Den Haag.⁶² Na vertoning kwamen de positieve kopieën bij het NCF terecht. De historicus Robert Fruin, voorzitter van het NCF, legde David Hamburger jr., de toenmalige Bioscoopbond-voorzitter, uit wat de bedoeling was. De films van Slingervoet Ramondt

‘zijn door het bestuur [van het NCF] gebruikt om reclame te maken voor het grondbeginsel van het NCF en daarom bij verschillende gelegenheden vertoond en geproduceerd. Het bestuur is daarbij uitgegaan van het denkbeeld, dat, als films, die eerst 25 en 30 jaar oud waren, reeds een beeld, zozeer afwijkend van

wat men tegenwoordig ziet, vertoonen, het publiek zou begrijpen van hoeveel belang het voor den historicus der toekomst zal zijn, zoo hij met eigen oogen van het tegenwoordige leven, dat dan reeds lang tot het verleeden zal behooren, zal kunnen getuigen.’⁶³

Ook na de vertoning in het City-Theater werd het materiaal van Slingervoet Ramondt nog herhaaldelijk vertoond. Wel hanteerde het NCF daar soms het beleid bij, dat de vertonende instelling het negatief te leen kreeg en daar voor eigen kosten dan een vertoningskopie van moest trekken. Na vertoning moest de positieve kopie aan het NCF afgestaan worden. Dat ging niet goed bij de in Amsterdam gehouden tentoonstelling ‘Klank en Beeld’ (1932), waar het Uitvoerend Comité nooit de positieve kopie afdroeg aan het NCF. Het bestuur concludeerde: ‘Dit voorval is een goede les, om bij dergelijke aanvragen in de toekomst soliede waarborgen te eischen.’⁶⁴ Meer tevreden was men over het Utrechtsche Studentencorps: ‘...konden wij ten behoeve van zijn historische verzameling van dienst zijn door voor zijn rekening een afdruk te laten maken van een filmpje voorstellende de maskeradeoptocht te Utrecht in 1901’.⁶⁵ Blijkbaar mocht Utrecht zijn kopie wel houden.

Het NCF was erg trots op de oude films. Toen in 1929 de organisatie tien jaar bestond verscheen een groot stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) waarbij een tekst uit *Het Lichtbeeld* werd overgenomen. Daarin werd de schenking opnieuw gememoreerd door Van Gelder:

‘Wij bezitten thans niet minder dan 950 verschillende films; meestal negatieven, de meest waardevolle origineele opnamen, hoewel wij ook een honderdtal positieven hebben. Onder deze laatste zijn bijvoorbeeld onze oudste films, dateerend uit 1900 en 1901, een schenking van den heer A.A. Slingervoet Ramondt. Daarop zien wij bijvoorbeeld nog paardentrams in Amsterdam rijden, of wonen wij de ontvangst van Paul Kruger in ons land bij.’⁶⁶

Het NCF maakte ook apart een korte film ter promotie van het Nederlandsch Centraal Filmarchief, waarbij het eerdergenoemde filmpje van de Utrechtse maskeradeoptocht van 1901 als lokkertje diende. In de film werd een oproep gedaan om filmmateriaal dat historische waarde bevatte, af te staan aan het NCF. Het Filmmuseum bezit nog een filmkopie van MASKERADEFEEST 1901 waaraan een trektitel van het NCF voorafgaat die oproept naar aanleiding van dit filmpje materiaal aan het NCF te schenken.

De rest van de films van Slingervoet Ramondt werd door het NCF gebundeld en kreeg daarbij de lange titel: CINEMATOGRAFISCHE TERUGBLIK NAAR HET EINDE VAN DE VORIGE EN HET BEGIN DEZER EEUW. Onder deze titel werd het materiaal opgeborgen bij het Filmmuseum, terwijl Beeld en Geluid de verzameltitel GEBEURTENISSEN ROND 1900 hanteert.

Men kan deze nuttige
 vereeniging steunen door
 lid te worden (minimum
 contributie F. 5.— per jaar)
 en door het afstaan van
 filmnegatieven van
 historische beteekenis.

Oproep uit NCF-promotiefilm, circa 1929

Bron: Collectie EYE Filminstituut Nederland

Identificatie en achtergrond van de schenker

Dankzij de informatie van *Het Lichtbeeld*, de database van het Filmmuseum van advertenties voor en besprekingen van films die in Amsterdam tussen 1895 en 1914 vertoond zijn, het onderzoek door Geoffrey Donaldson naar filmvertoning in Rotterdam in de vroegste jaren, en primaire en secundaire literatuur, is het inmiddels mogelijk geworden om een aantal van de films binnen de compilatie CINEMATOGRAFISCHE TERUGBLIK te dateren, te lokaliseren en ook nog eens de maker(s) van deze films aan te wijzen. Vier films kunnen als (hoogstwaarschijnlijk) films van Nöggerath aangemerkt worden: AANKOMST PAUL KRUGER (AMSTERDAM 1900), INTOCHT VAN HERTOG HENDRIK VAN MECKLENBURG EN H.M. DE KONINGIN AAN HET STAATSSPOOR (DEN HAAG 1900), HUWELIJK VAN HET KONINKLIJK ECHTPAAR (DEN HAAG 1901) en OPENING STATEN GENERAAL (1901). Mogelijk zijn INTOCHT BOERENGENERAALS (AMSTERDAM 1902), en PAUL KRÜGER OP HET VREDENOORDPLEIN (ROTTERDAM 1901) ook films van Nöggerath. Misschien zijn de overige films in de compilatie dat ook, zoals de opnames van de Dam en HET TE WATER LATEN VAN DE KRUISER KONINGIN REGENTES OP DE

MARINEWERF (1900). Geoffrey Donaldson meldde in *Skrien* dat alle films die bij Casino werden vertoond tussen 1898 en 1908 van de hand van Stefan Hofbauer waren.⁶⁷ Dat zou in ons geval dus de films MAASBRUG (1899) en PAUL KRÜGER OP HET VREDENOORDPLEIN (ROTTERDAM 27 JUNI 1901) betreffen. Omdat Casino op 29 juni 1901 in de NRC adverteerde met de slogan: 'Paul Kruger's aankomst in Rotterdam, speciale opname met de Casino Bioscope', zou dit een reden te meer kunnen zijn de film aan Hofbauer toe te schrijven, maar onomstotelijk bewijs is het niet. Vertoners wilden zich nog wel eens andermans werk toe-eigenen, is gebleken. De overige films die bij Casino werden vertoond, werden vaak door Nöggerath geleverd, aldus Donaldson.⁶⁸ Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat de ongeïdentificeerde films door Willy Mullens zijn gemaakt. Die had zelf een belangrijke functie binnen het NCF en was er maar wat trots op om zijn eigen films binnen dat NCF een vooraanstaande positie te geven, tot groot ongenoegen van de concurrentie. Het NCF verzamelde dan ook vooral films van Mullens' bedrijf Haghefilm en van Orion, ook een Haagse productiefirma. Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk dat Mullens zijn eigen films niet zou herkend hebben, toen ze bij het NCF binnenkwamen. Hun onduidelijke herkomst pleit juist ervoor dat ze door concurrenten van Mullens zijn gemaakt, van wie hij het onbelangrijk vond om de naam te vermelden. Toch kan Mullens niet uitgesloten worden als mogelijke maker van bijvoorbeeld HET TE WATER LATEN VAN DE KRUISER KONINGIN REGENTES OP DE MARINEWERF (1900). Ten slotte kan Machiel Laddé ook een van de makers zijn geweest.⁶⁹

Blijft het een probleem alle films van de CINEMATOGRAFISCHE TERUGBLIK te identificeren, ook een vraag is hoe de schenker aan zijn materiaal is gekomen. Over Ir. Alexander Slingervoet Ramondt is weinig bekend. Hij werd geboren in 1883 in Amsterdam, werkte begin twintigste eeuw een tijdlang voor het Koloniaal Museum in Haarlem, voorloper van het Amsterdamse Koloniaal Instituut, het latere Tropenmuseum, en deed daar onderzoek naar rubber, onderzoek dat ook in het buitenland werd gepubliceerd. Daarna verhuisde hij eind 1912 naar Den Helder, waar hij meer dan 25 jaar lang leraar scheikunde, warenkennis en technologie was bij het Koninklijk Instituut voor de Marine. Hij was daarnaast lid van de in 1903 opgerichte Nederlandsche Chemische Vereeniging, vanaf 1938 erelid, en schreef regelmatig in het lijfblad van de vereniging: het *Chemisch Weekblad*. Hij zat in 1930 in het oprichtingsbestuur van de vereniging voor leraren scheikunde en natuurkunde. Uit diens publicaties leid ik af, dat hij in zijn Helderse tijd met name een bibliograaf was, die catalogi en boekenlijsten samenstelde van bijvoorbeeld publicaties over chemie in Nederland en van de inventarissen van bibliotheken, zoals die van het Koninklijk Instituut voor de Marine in Willemsoord (Den Helder). Slingervoet Ramondt was tegelijkertijd in zijn vrije tijd bij de padvinderij actief en was er provinciaal leider van Noord-Holland. Slingervoet Ramondt leidde overigens een ongelukkig gezinsleven. In 1926 trouwde hij in Assendelft met Nelly Bierman, maar die vertrok in 1934 naar haar familie in Aerdenhout en overleed nog hetzelfde jaar. Het huwelijk bleef kinderloos. Voor de jonge Harry Mulisch was de inmiddels gepensioneerde Slingervoet Ramondt de scheikundige autoriteit tegen wie hij opkeek, totdat de

jonge chemiefanaat de wetenschapper tijdens de hongerwinter in erbarmelijke toestand aantrof: 'Ja, ik had het gezien, en misschien was dat de genadeslag voor mijn chemie. Ook hij moest eten, zelfs Ir. Slingervoet Ramondt had niet genoeg aan de wetenschap alleen.'⁷⁰ Ramondt overleed kort na de oorlog.

Hoe kwam Slingervoet Ramondt aan dat filmmateriaal? Noch het archief van het NCF noch het blad *Het Lichtbeeld* geven hier uitsluitsel over. Had Slingervoet Ramondt relaties met de Nederlandse filmwereld, in het bijzonder de producent van deze films, Franz Anton Nöggerath senior? Had zijn achtergrond in de chemie hier iets mee te maken? Sommige filmpioniers waren vroeger zelf chemici of fotografen geweest. Of is hij toevallig aan de films gekomen? Was hij misschien familie van Nöggerath of van een van diens cameramannen, zoals Boedels of Vierboom, of van vertoners als Samuel Soesman? Had het schip 'Koningin Regentes' er wat mee te maken, omdat dat in Den Helder was afgebouwd? Een heldere verklaring ontbreekt tot nog toe. In ieder geval mag duidelijk zijn dat bij de brand van Flora in 1902 niet alle filmkopieën van Nöggerath in het gebouw aan de Amstelstraat waren opgeslagen. Voor de geschiedenis van Nederland en voor de filmgeschiedenis zijn zo waardevolle beelden bewaard gebleven, die zowel door hun vorm, hun inhoud als hun context intrigeren en, terugkomend op Peter Burke, ons op het spoor zetten van Nederland rond 1900, of, om Robert Fruins woorden te gebruiken, die aangeven 'van hoeveel belang het voor den historicus der toekomst zal zijn, zoo hij met eigen oogen van het tegenwoordige leven, dat dan reeds lang tot het verleden zal behoorren, zal kunnen getuigen'.⁷¹

Noten

1 Voor Engeland zijn de Warwick-catalogi een belangrijke bron, nu in het Urban-archief in het Science Museum in Londen. Voor Duitsland is er de Siegener Databank des Filmangebots 1895-1920: <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/index.php?language=en>.

2 *Nieuws van de Dag*, 26 april 1900, derde blad, p. 10. NB Bij een snelheid van 16 frames per seconde kom je bij een minuut aan 960 frames in totaal, dus het zal wat meer dan een minuut zijn geweest.

3 *Nieuws van de Dag*, 26 april 1900, derde blad, p. 10. Nöggerath had ook op het dak van Flora een kleine studio om opnames te maken.

4 Het schip was toen nog niet geheel af. De bouw van het pantserschip 'HM Koningin Regentes' werd op 1 januari 1898 begonnen bij de Rijkswerf te Amsterdam. Het schip werd gebouwd door de NSM Amsterdam (Wilton Feijenoord) en werd gelanceerd op 24 april 1900. Het werd daarna vervoerd naar Den Helder, waar het werd afgebouwd. Na een proeftocht in augustus 1901 werd het pas op 2 januari 1902 in dienst gesteld. Op 1 januari 1920 werd de Koningin Regentes uit de vaart genomen. Zie <http://navalhistory.flixco.info/H/284308x53053/8330/a0.htm> en A. J. Vermeulen, *Schepen van de Koninklijke Marine en die der gouvernementsmarine 1814-1962*, Von Meyenfeldt, Slaats & Zonen, Amsterdam 1962, p. 94. Beide bronnen vermelden 24 april in plaats van 25 april; zie ook <http://www.scheepvaartmuseum.nl/collectie/maritieme-kalender?j=1900&m=&d=->. Alleen het NCF spreekt van 25 april.

5 De film is in bezit van EYE Filminstituut Nederland.

6 In eigen bezit.

7 Barry Salt, *Film Style and Technology*, Starword, Londen 1992, p. 32-33. In 1897 ontwierp Robert W. Paul de eerste draaiende statiefkop, die door sommige Europese filmmakers werd gekocht, maar in het algemeen werden draaiende statiefkoppen vóór 1900 nog weinig gebruikt.

- 8 De titel komt niet voor in de filmografie van Bruins.
- 9 Op donderdag volgde een audiëntie bij het Paleis door Wilhelmina, bezoeken van Emma aan de Vrouwenkliniek en Arti et Amicitiae, en een gezamenlijke rijtoer door de stad. Vrijdags was het opnieuw audiëntie voor Wilhelmina en een bezoek van Emma aan het Emma-Kinderziekenhuis, opnieuw gevolgd door een gezamenlijke rit, nu door de Jordaan.
- 10 *Utrechtsch Nieuwsblad*, donderdag 26 april 1900.
- 11 Dat werd pas in 1931 voor het eerst gedaan.
- 12 Bruins 1998, p. 119-120.
- 13 *Nieuws van de Dag*, 18 september 1901, tweede blad, p. 7. In de Biograph-collectie van het Filmmuseum zit juist een opname door Biograph van Wilhelmina's bezoek aan Rotterdam, maar dan gedateerd 1900.
- 14 *Algemeen Handelsblad*, 30 september 1902, eerste blad.
- 15 NCF-kluiskaart nr. 677-688, 'Intocht van hertog Hendrik en de koningin', archief Nederlandsch Centraal Filmarchief, Algemeen Rijksarchief, Den Haag. Bij nadere controle van het originele nitraatmateriaal bij het Filmmuseum blijkt dat het filmpje door derden is hergemonteerd, zodat een andere volgorde van opnames is gekozen en de opname met de man die op de camera afloopt niet aan het eind van het filmpje zit. Al bij de NCF-kluiskaart werd vermeld dat het om twee rollen film ging, ca. 35 meter in totaal.
- 16 *Amsterdamsche Courant*, 18 oktober 1900.
- 17 *Algemeen Handelsblad*, 18 oktober 1900, ochtendblad.
- 18 *Amsterdamsche Courant*, 19 oktober 1900.
- 19 *Algemeen Handelsblad*, 23 oktober 1900, tweede blad.
- 20 *Algemeen Handelsblad*, 2 november 1900, tweede blad.
- 21 Dat wordt bevestigd op de kluiskaart van het NCF, nr. 677-689, archief Nederlandsch Centraal Filmarchief, Algemeen Rijksarchief, Den Haag.
- 22 *Nieuws van de Dag*, 16 mei 1901, vierde blad, p. 14.
- 23 The Warwick Trading Company had overigens eerder al de opnames van Wilhelmina's kroning in 1898 gedistribueerd (*Coronation of the Queen of Holland*, Warwick catalogus 1899 cat.nr. 5073, 5076, 5079; 5082, 5084, 5087, 5090; in het supplement van 1901 werden dit de nummers 5079a, 5084b, 5087b, 5090b) en opnames van de aankomst van Wilhelmina in Den Haag (per stoomschip, cat.nr. 5268b) en in Rotterdam (per koets, cat.nr. 5267b). Mogelijk betreffen deze films opnames van American Biograph en zijn Nederlandse filiaal in plaats van materiaal van Nöggerath. Catalogi van Warwick bevinden zich in de Urban Collection in het Londense Science Museum.
- 24 *Der Artist*, 1901, p. 840. Herbert Birett, *Das Filmangebot in Deutschland 1895-1911*, Winterberg, München 1991, p. 288, 364. Zie ook: <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/filmdetails.php?language=de&FilmID=6236>. Warwick Trading Co. Catalogue Supplement 1901.
- 25 *Nieuws van de Dag*, 9 februari 1901, derde blad, p. 9 'Stadsnieuws'. 'Afbeeldingen' hoeft niet per se op filmopnames te slaan. Het zouden ook geprojecteerde foto's kunnen betreffen, want in de kerk mocht niet gefilmd worden.
- 26 *Amsterdamsche Courant*, 11 februari 1901. Advertentie in *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1901.
- 27 *Amsterdamsche Courant*, 20 februari 1901.
- 28 *Asmodée*, 21 februari 1901.
- 29 *Handelsblad*, 28 februari 1901, tweede blad.
- 30 *Algemeen Handelsblad*, 6 maart 1901 (ochtendblad). Dit zou kunnen betekenen dat Pflägings Circus Variété op dat moment concurrent Casino de loef afstak, ook al leverde Nöggerath meestal aan Casino. In Duitsland werden deze opnames vertoond als KÖNIGIN WILHELMINA MIT GEMAHL, IHR EINZUG IN AMSTERDAM AM 5.3.1901. Birett-ID: 7978. Zie: <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/filmdetails.php?language=de&FilmID=7978>.
- 31 *Nieuws van de Dag*, 16 mei 1901, vierde blad, p. 14. De 'gezichten uit Amsterdam' zouden kunnen slaan op de twee opnames van de Dam.
- 32 Dit zou deels kunnen wijzen op Franse kluchten, maar deels ook op de non-fictiefilm van Laddé over het Amsterdamse zwembad aan de Heiligeweg.
- 33 Mogelijk Nöggeraths geësceneerde film DE OORLOG IN TRANSVAAL (1899).
- 34 Niet geheel duidelijk welke van de opnames van het koninklijke paar dit betreft.

- 35 Adam Belder, *Op de vlakte*, Koster, Amsterdam 1902; geciteerd in Jacques Klöters (1987), p. 64.
- 36 *Nieuws van de Dag*, 26 november 1901, vierde blad, p. 15.
- 37 In de Siegen-databank komt deze film niet voor, wel versies van Messter, Warwick en Pathé. Mogelijk was Warwick distributeur voor Nöggeraths opname? Of loog de laatste de zaak voor en nam hij gewoon hun kopie af? Daarentegen wordt wel Nöggeraths opname van Krüger op het balkon van het Haagse Hotel des Indes vermeld: PRÄSIDENT PAUL KRÜGER AUF DEM BALCON VON HOTEL DES INDES, DEN HAAG (1900), <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/filmdetails.php?language=de&FilmID=11419>.
- 38 Krüger woonde in Oranjestad van 11 december 1901 tot en met 14 oktober 1902. Tussen 1902 en 1904 verbleef Krüger ook twee keer een aantal maanden aan de Zuidfranse kust, alvorens zich in het Zwitserse Clarens te vestigen, waar hij op 14 juli 1904 stierf. http://www.archive.org/stream/memoirspaulkrugo2kruggoog/memoirspaulkrugo2kruggoog_djvu.txt.
- 39 *Nieuws van de Dag*, 21 december 1900, derde blad, p. 12. In dezelfde krant werd eveneens op 21 december melding gemaakt van Nöggeraths opnames in het tweede blad, p. 6. Ook *Der Artist* van 30 december maakte gewag van het stoute stukje van Nöggerath en van de enthousiaste reactie van het publiek. In *Der Artist* van 23 december 1900 werd voor de film geadverteerd. In Duitsland verscheen de film als PRÄSIDENT PAUL KRÜGER IN AMSTERDAM (1900). Birett-ID: 11420. Zie <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/filmdetails.php?language=de&FilmID=11420>.
- 40 Voor advertenties voor deze film in Casino, zie *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 en 29 juni 1901.
- 41 *Nieuws van de Dag*, 21 augustus 1902, vierde blad, p. 12.
- 42 *Algemeen Handelsblad*, 30 september 1902, eerste blad.
- 43 E.W. Moes, *Amsterdamsch Jaarboekje voor 1902*, L.J. Veen, Amsterdam 1902, [geen paginanummering].
- 44 *Der Artist*, 23 december 1900.
- 45 Dit wordt onder meer bevestigd in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 27 juni 1901.
- 46 *Der Artist*, 24 augustus 1902. Zie ook <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/filmdetails.php?language=de&FilmID=516> voor ANKUNFT DER BURENGENERALE IN HAAG (1902) en <http://www.fk615.221b.de/siegen/fg/show/filmdetails.php?language=de&FilmID=517> voor ANKUNFT DER BURENGENERALE IN ROTTERDAM (1902). De Amsterdamse intocht van de Boerengeneraals vermeldt de Siegen-databank niet.
- 47 Geoffrey Donaldson, 'Film in Rotterdam. De eerste jaren', *Skrien* 98, juli/augustus 1980, p. 36-41.
- 48 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 juni en 23 juli 1899, bevat advertenties voor de film door Casino. In Donaldsons lijst in *Skrien* (1980) van in Rotterdam vertoonde Nederlandse films tussen 1898 en 1908 wordt aangegeven dat de film onderdeel was van een serie met 4 items: LEVEND DRAAIEND PANORAMA V/D MAASKADE; MAASBRUG; HET PASSEREN VAN EEN TREIN OP DE SPOORBRUG OVER DE MAAS; DE V/D TAKSTRAAT.
- 49 Een mooi voorbeeld is het werk van de Triëse filmvertoner Peter Marzen, die menige optocht filmde maar er wel steeds voor zorgde dat hij veel door het beeld liep en zo reclame voor eigen zaak maakte. Zie Brigitte Braun, 'Lokalaufnahmen der Familie Marzen in Trier', in: Uli Jung & Martin Loiperdinger eds., *Geschichte des dokumentarischen Films in Deutschland. Band 1. Kaiserreich 1895-1918*, Philipp Reclam jun., Stuttgart 2005, p. 197-203.
- 50 Door de reisbioscoopexploitanten Henri Grünkorn en Hermann Fey waren al eerder lokale opnames gemaakt, maar deze zijn niet bewaard gebleven. Herman de Wit, "'Een mooie uitvinding onzer eeuw' De reizende bioscoop 1895-1906", in: Bas Agterberg et.al., *Sensationele voorstellingen en passend vermaak. Film en bioscoop in Utrecht*, Matrijs, Utrecht 2009, p. 19.
- 51 Donaldson 1983, p. 36.
- 52 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 27 juni 1901, p. 1-2. *De Prins*, I, no. 2, 13 juli 1901, p. 16-17.
- 53 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 juni 1901.
- 54 Slingervoet Ramondt aan NCF, 13 oktober 1928. Algemeen Rijksarchief (ARA), archief NCF, map 21.
- 55 Hogenkamp (1988), p. 14.
- 56 NCF aan Slingervoet Ramondt, 16 oktober 1928. ARA, archief NCF, map 21.
- 57 NCF aan City-Film, 1 november 1928. ARA, archief NCF, map 21. Zie ook doos 4-6. Op de kluiskaart van het NCF (nr. 674-686) staat dat de film niet meer kon worden overgezet. Hij was mogelijk al verrot.
- 58 *Het Lichtbeeld*, jrg. 6, nr. 11, november 1928, p. 196-197. ARA, archief NCF.
- 59 City was vroeger Mullens' bioscoop Alberts Frères geweest, maar deze kreeg nadien ruzie met de firma die City beheerde, NV City-Film. Hogenkamp 1988, p. 18.

60 Orion aan NCF, 4 maart 1929. ARA, archief NCF, map 21. Mogelijk had dit met de perforatie te maken: de Britten gebruikten zowel perforatie met één perforatiegaatje (Lumière-stock) als de versie met vier gaatjes. Het huidige nitraatmateriaal is standaard 35 mm negatief met vier gaatjes. Daarvan is niet duidelijk of dit het originele materiaal betreft of het dupe-materiaal van het NCF. Maar de opmerking over de 'rondsels' zou ook simpelweg kunnen slaan op krimp of op een verschil in ronde of vierkante opening in de perforatiegaatjes.

61 *Het Lichtbeeld*, jrg. 7, nr. 2, februari 1929, p. 29. ARA, archief NCF.

62 Slingervoet Ramondt aan NCF, 21 november 1928. ARA, archief NCF, map 21. De voorstelling is niet vermeld in www.cinemacontext.nl.

63 Robert Fruin aan David Hamburger, 2 januari 1930. ARA, archief NCF, map 8.

64 *Het Lichtbeeld*, jrg. 11, nr. 4, april 1933, p. 46. ARA, archief NCF.

65 Idem.

66 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 17 oktober 1929. Van Gelders opmerking dat de films positieve films betroffen staat overigens in tegenspraak met de eerdere opmerkingen in *Het Lichtbeeld* waar men juist spreekt van negatieven.

67 Donaldson (1980), p. 36-41.

68 Geoffrey Donaldson aan de auteur, 22 april 1999.

69 Van een reguliere filmproductie door Mullens van vóór 1903 is geen sprake.

70 Harry Mulisch, *Mijn getijdenboek*, Landshoff/De Bezige Bij, Amsterdam 1975, p. 85-86. Mulisch bedankt Slingervoet Ramondt in zijn manuscript *Moderne atoomtheorie voor iedereen* dat hij in 1942 schreef en dat in 2002 als facsimile werd uitgegeven door De Bezige Bij.

71 Voor de samenstelling van dit artikel ben ik allereerst dank verschuldigd aan wijlen Geoffrey Donaldson, EYE Filminstituut Nederland (Rommy Albers, Dorette Schootemeijer, Rixt Jonkman), Beeld en Geluid (Eva Hielscher, Bert Hogenkamp) en Gé Joosten; verder aan Koninklijk Instituut voor de Tropen, Stadsarchief Amsterdam, Bernadette Kester, Luke McKernan, Ian Christie, Joseph Garncarz, Karel Dibbets, Hans Bauer, Jeroen Tückermann en wijlen Harry Mulisch.